

“Abdulla Avlani”, *Bilge*, AKM Yayınları, 2001, Sayı 31.

Abdulla Avlani

Fatma Açık*

Ölümünün ardından Türkistanlı yazarlardan Abdulvahab'ın (1) “Yene mühim bir sima Bu ölüm tabiatıyla bütün Türkistanlıları üzdü” ifadesinden anlaşılacağı üzere Abdulla Avlani Özbekistan'ın önemli edebî ve fikrî şahsiyetlerindedir. Ayrıca,

Gözün aç, yatma, gafletten usan, millet, usan, millet

Taparsan birle evladın, aman, millet, aman, millet!

mısralarıyla mensubu olduğu milleti uyaran Avlani, Özbekistan aydınlarının aynı zamanda sanat ve fikri faaliyetlerinde manevî liderindedir (2).

Avlani, 12 Haziran 1878 yılında Taşkent'te doğmuştur. Klasik usuldeki mektep ve medresede tahsilini, tamamlamasından sonra, 1904 yılında Mirabad'da “usul-i cedit” mektebini açmış ve ders vermiştir. 4 Aralık 1907 yılında o dönemin sanat ve edebiyat camiasının sesi olan ve önemli yeni fikirlerin dile getirildiği “**Şühret**” gazetesini çıkarmaya başlamıştır. **Şühret** gazetesinin muhtevası ve amacı Avlani tarafından;

Kelamı hoş tekellüm tuti-i zeba sıfat sözler,

Makamı hürriyette bülbül-i şeyda sıfat sözler,

Zemane gülşenide kumri-i تنها sıfat sözler,

Gülistanlarda daim seyr eder seyyaredür “Şühret”

şeklinde manzum olarak ifade edilmiştir. Hürriyetin bülbülü Şühret ancak on sayı çıkabilmiştir (3). Avlani biyografisinde bu dönemi şöyle değerlendirir; *1894 yılında şiir yazmaya başladım. Zamana uygun her türlü konuda şiirler yazdım Gaspıralı'nın “Tercüman” gazetesini okuyarak dünyadan haberdar oldum. O dönem yerli halklar arasında eski-yeni (kadim-cedid) tartışmaları başlamıştı. Ben de Tercüman'ın etkisi ile ceditçilere katıldım. 1904 yılından itibaren ceditçilerle çalışmaya başladım. Cedit mektebi açıp, öğretmenlik yaptım... 1907 yılında Şühret isimindeki gazeteyi Sapyarniy sokağındaki evimde çıkarmaya başladım. Onuncu sayısında gazetem müsadere edilip, benden yayımlamayacağıma dair imza aldılar* (4).

Avlani'nin 1908 yılında Mirabad'daki mektebi kapatıldı. O, bu işten vazgeçmeyip 1909 yılında Degrez mahallesinde yeniden usul-i cedit mektebi açtı. 1909-1917 yılları devamında

* Gazi Üniversitesi TÖMER

özel mektep çocukları için ondan fazla kitap yazmıştır. “*Birinci Muallim*”, “*İkinci Muallim*”, “*Türki Gülistan Yahut Ahlak*”, “*Mektep Gülistanı*” gibi ders kitapları ile “*Edebiyat yahut Millî Şiirler*” kitapları 1917 inkılabına kadar birkaç defa basıldı ve Türkistan’ın yeni usul mektepleri için ders kitabı olarak yararlanılmıştır”.

“*Birinci Muallim*” Avlani’ye göre ilk sınıf öğrencileri için yazılmıştır. Bu kitabı Münevver Kari’nin “Edib-i Evvel” ve Said Resul Azizi’nin “Üstaz-ı Evvel” kitaplarını esas alarak hazırlamıştır. Kolaydan zora doğru bir metotla hazırlanan kitapta; Arap harfli alfabeden sonra metinler yer almaktadır. Açık bir dil ve sade bir üslûpla kaleme alınmıştır.

“*Mektep Gülistanı*” Taşkent’te 1916 yılında hazırlanmıştır. Avlani bu kitabında “Her bir milletin dünyada varlığını gösteren, hayatının aynası dili ve edebiyatıdır” (5) diyerek günümüzde de çok önemli olan bir gerçeği vurgulamıştır.

“*Türki Gülistan yahut Ahlak*” adlı eseri ilk olarak 1913 yılında yayınlanmış 1917 yılında yeniden neşredilmiştir. İlkokulların üst sınıf öğrencilerine derslerde kullanılmak gayesiyle hazırlanan bu kitapta; cehalet, kin, tembellik, gıybet, haset gibi olumsuz özellikler üzerine fikirler beyan edilmiştir. Evrensel bir kaide olarak insanların doğuştan olumsuz özellikler taşıyan biri olmayacağına inanan Avlani, iyi eğitim gördüğü takdirde insanların kötülüklerden uzak kalabileceklerini savunmuştur.

Avlani’nin öğretmenlik faaliyetleri, talim ve terbiye ile alakalı fikirleri cedidciliğin mühim bir yönünü, ayrıca maarifetçiliğinin yöneliş ve hususiyetlerini ortaya koymaktadır. Onun şiirleri 20. yy. Özbek millî şiirinin meydana gelişi ve tarihi tekâmülünü tayin etmede değerli bilgiler vermektedir.

Avlani Ekim İhtilali’ne kadar yazdığı şiirlerini millî-sosyal karakter taşıyan “*Edebiyat yahut Millî Şiirler*” isimli kitabında topladı. Kitap 4 cilt ve altı bölümden ibarettir. Şiirlerinin yer aldığı her bir bölüm, 1909- 1917 yılları arasında birkaç defa neşredilmiştir (6). *Edebiyat yahut Millî Şiirler* toplamının dikkat çekici yönü didaktik mahiyet taşımasıdır.

Afsus, bizim dağladı, yandurdu bu matlab,
Ne tab‘ne matbaamız var, ne mektep,
Ne ilmi, ne talimi kıraat, ne mektep,
Heyhat, bizim kapladı, kör cehl-i mürekkep,
Avare-i sergeşte-i zar ağladık ağlab...

Afsus (Ne yazık) adlı bu şiirdeki serzeniş diğer mısralarda devam ederken bu durumun sebepleri yani Türkistan’ı saran tembellik, cehalet ve haset gibi toplumsal yaygın kusurlar üzerinde durulmuştur (7).

Avlani, müslümanların hasta ve yalnız olduğunu Naat-ı Resulü Ekrem (8) şiirinde şu

mısralarla anlatmaktadır:

Sizden terahhüm istiyor İslam, ya habib
Bak ümmetinizin haline bema hem garip

Bu hastalıktan kurtuluşun çaresini başka bir şiirinde şu şekilde gösteriyor (9):

Yaşamak ister isek, ilme revan olmalıyız,
İlimsiz kalsak, esarete nişan olmalıyız

Avlani'ye göre, iki dünya için yapılabilecek en iyi şey ilim öğrenmektir. İlim insanı sefaletten kurtaracak bir nur, milletin çöküşüne engel olacak bir kuvvettir. Çağın gerektirdiği şekilde yenilik ve gelişmeyi savunan Avlani, halkın medeni, içtimai ve siyasi kaygılarından haberdar olarak Türkistan'daki cedidcilik hareketinin ön saflarında bir taraftan muallimlik yaparak, diğer yandan da matbuat sayfalarındaki yazılarıyla halkın uyanışı için çaba göstermiştir (10). Yazıları ve şiirleriyle yabancı güçlere karşı Türkistan halkının zihninde olması gereken modern manada mücadele etmenin yollarını göstermiştir.

Mahv olur her kaysı millet içse gaflet badesin,
Mayili meyhane olmuş gözleri hummanırımız (11)

Avlani'nin *İstikbalden Arzularım* adlı şiirinde ilmin önemi ve cehaletin sonuçları üzerinde şöyle durulmaktadır (12).

İşte, ey millet, işit bu sözlerim sana hitap,
Yazdığım bu satırlar her nasılsa güya bir kitap,
Çık mezarından okuyup, karşındadır yevmü'l-hisap
İlim alıp emele bak, ey millet-i âlicenap,
Haşirde olacak mı Hicran merd-zen cehaletinden

Yurdun esenliğini her şeyin üzerinde tutan Avlani aynı zamanda garip vatanın, garip insanları için de üzülmeindedir (13).

Garip ümmet, fakir millet, vatan evladı gurbette,
Yok oldu mayemiz, yok işimiz, biz dert mihnette

Şairin *Hicran* mahlasını da seçmesi tesadüf değildir. Avlani makalelerinde başka mahlaslar kullanmıştır. *Molla Abdullah, Avlani, Abdullah Avlani* son dönemlerinde ise *İndemes* mahlasını sıkça kullanmıştır. Avlani'nin şiirlerini okurken gözümüzün önüne 20. yy başlarındaki Türkistan manzaraları gelir. Baş döndürücü bir hızla çağın pek çok ülkede gelişmelere sahne olduğu devrinde Türkistan'ın renksiz, cansız hayatından bir örnek olarak;

Halis niyet ile hiç işe girişmeyiz,
Yetişip bir emeli, def'aten heva kılamız.
Kim ki cahil-i şermende, onu maktaymız,

....

Zamana yaraşur ilme bizde rağbet yok.

Fünun yerine biz keyf ile sefa kılamız.

Diye seslenmektedir, şair. Bu müthiş hal şairi, kedere boğmuştur. Avlani gözlerimizi açıp dünyaya bakmayı ve uyanmayı, kurtuluşun biricik yolu olarak görmüştür.

Gözün aç, yatma, gafletten usan, millet, usan millet!

Bulursan birlikte evladın aman, millet, aman millet

mısralarıyla gafillere haykırmıştır. Şair vatanına her bakışında yüreği yanmakta; bir evladın annesinin acısı için duyacağı ızdırabı duyuyor. Fakat annenin de evladının geleceği konusunda yükümlülükleri olduğunu belirtmeden geçmiyor.

1913 yılının sonlarında Taşkentli ceditçilerin teşebbüsü ile **Turan** cemiyeti kurulmuştur (14). Cemiyetin nizamnamesinde (15); halka tiyatro sevgisi ve ilgisi aşılama; sahneye konulmak üzere oyunlar yazmak; Türkistan'ın maddi manevî durumunun düzeltilmesi için yardım etmek gibi maddeler yer almaktadır.

Avlani, biyografisinde tiyatro çalışmalarına başlayışını halkın gözünü açmak; medeni ülkelere yakınlaştırmak için olduğunu söylemiştir. Tiyatro işlerinin sorumlusu olarak Türkmenistan'ın pek çok şehrini dolaştığını bunun Özbekler arasında tiyatronun yaygınlaşmasına yol açtığını belirtir (16).

Avlani'nin 1914 yılında yayınlanan **Muhatabım Kalem** adlı kitabı bu millet hanedanını *taze demirinle bünyad et!* mısralarıyla başlayan şiirinde kaleminin acizlerin imdadına yetişme arzusunu dile getirmiştir. Şiir şu mısralarla sona eriyor:

Yeter gaflette Hicranlık, kadem koy bağ-ı talime,

Çalışmışlar neçük tahsile ötmüş tarihi yad ed!

Avlani'nin 1916-1917 yılları arasındaki kaleme aldığı şiirler hakkında çok az bilgiye sahibiz bu dönemde daha çok gazetecilik faaliyetleri göze çarpar. **Sada-i Türkistan** gazetesindeki yazılarının yanı sıra **Edebiyat, Türki Gülistan yahut Ahlak** kitaplarının yeni basımları çıkmış ve dramalar yazmıştır. **Sada-yi Türkistan** gazetesinde çıkan **Şair ile Toti** (1914, 4. sayı), **Ey Dost** (1914, 7. sayı), **Cahil Dilinden** (1914, 50. sayı) gibi kıssalarda çocuk terbiyesi, onların ahlaklı ve bilgili yetiştirebilmesi mevzularına yer verilmiştir. Makalelerinde ise Türkistan'daki ağır hayat şartları, cehalet ve eğitim üzerinde durmuştur.

Bu yıllar içerisinde **Neşriyat, Mektep** gibi şirketler kurulmasına önderlik etmiştir. Hayat hikayesinde; *Bu vakitlerde bizim maksadımız görünürde tiyatro olsa da aslında Türkistan gençlerini siyasi yönden birleştirme ve inkılabı hazırlamaktı* (17) der .

16 Nisan 1917 'den itibaren Abdulla Avlani'nin mesul muharrirliğinde Taşkent'te

Turan gazetesi çıkmaya başlamıştır. *Yaşasın halk cumhuriyeti* ilkesiyle çıkan bu gazete amacını *müslümanlar arasında uzun zamandan beri devam eden çoğunluğu zorlayan bidat ve adetleri sona erdirmek, gelecekte olabilecek cumhuriyet ilkesine halkı hazırlamak* şeklinde göstermiştir (18). Fakat çeşitli baskılar sonucunda *Turan* gazetesiyle ilgilenmeyi bırakmak zorunda kalmıştır.

1917 Ekim ihtilali Avlani'yi de ümitlendirmiştir. *Okutuvcular Soyuzu (Hocalar birliği)*, ve birkaç işçi birliğinin (soyuzunun) teşkil edilmesine yardım eder. *İki Sevgi* draması da inkılapçıları destekler mahiyettedir. Avlani'nin bu ümidi uzun sürmemiştir. Yettisu'da Kazak ve Kırgızların verimli toprakları elinden alınıp Rus muhacirlerinin yerleştirilmesi ve daha sonraki Bolşevik uygulamaları Türkistan ceditçilerini ikiye bölmüştür. Bir kısmı Münevver Kari rehberliğinde Türkistan millî cephesini korurken bir kısmı da parti ve hükümetle iş birliğine giderek yine millî gaye yolunda çalışmayı tercih etmiştir. Avlani'nin tercihi ikincisinden yanadır. Bu doğrultuda 1918 yılında komünist partiye üye olup inkılabı övücü makaleler ve şiirler yazdı.

Ah, bu hürriyet ihsan ister,
İnkilab kayda gezer, kan ister
Öyle bir mahveş-i dildar erür hürriyet
Hicri de, Vasli de hicran ister (19)

Bolşeviklerin Türkistan'da hâkimiyet tesis edince bir kısım aydınların işlerine son vermeleri üzerine Avlani de öğretmenliğe dönmüştür. İnkılâptan önce Türkistan'ın millî matbuat ve millî maarif hayatında silinmez izler bırakan Avlani, Türkistan'ın Ruslar tarafından maruz kaldığı ağır şartlar içinde sebat gösterip daima hizmet etmeye çalışmıştır.

Taacüb, rahm kılmaz, yetmiyor feryadına heç kim
Bu Hicranlıkta daim gam bilen gamhor olur bülbül (20)

Şair *Hicran Sözü, Bahar, Yaz, Güz, Kış* gibi çocuklara ithaf ettiği şiirlerinde, hayatı güzelleştirecek ve rahat yaşanabilecek hale getiren unsurun emek olduğunu vurgular. Çocukların emeğe saygı bilinciyle yetiştirilmesini de edebiyatın önemli vazifelerinden biri olarak değerlendirmiştir (21).

Abdulla Avlani *Turan* cemiyetine bağlı olarak kurulan *Turan* tiyatro topluluğu için *Advakadlık Asan mı?, Pinak, Biz ve Siz, İki Sevgi, Portugalya İnkilabı* gibi dramalar yazmıştır. *Katil-i Kerime, Ev Terbiyesinin Bir Şekli, Hiyanetkar Ailesi, Bedbaht Gelin, Horhor, Cehalet, Ölikler* gibi Tatar ve Azeri oyunlarını da Özbek Türkçesine tercüme etmiştir. Avlani'nin yazdığı bu tiyatro eserlerinin değerlendirmesine geçmeden önce, onun kısa süreli sahne denemesinden bahsetmek istiyoruz.

1914 yılında yayınlan **Toy** adlı dramada baş rol oynayan Avlani ile ilgili *Sada-i Türkistan* gazetesinde şu haber çıkmıştır: *Alimbay rolünü milli şairimiz Abdulla Avlani Efendi oynadı. Alimbay karakteri gerçekten yaşasaydı; tıpkı Avlani'nin davrandığı gibi davranırdı. Abdulla Efendinin sahnede gösterdiği maharet ve yeteneğine teşekkür etmeden geçmeyi vicdanım elvermedi* (22).

Avlani, **Advakadlık Asanmı?** adlı bir perdelik komedisini 1914 yılında yazmıştır. Eserin kısaca konusu şöyledir; 24 yaşındaki Devranbek, Avrupa'da hukuk tahsili yapmış ve memleketine dönerek avukatlığa başlamıştır. Devranbek'in Türkistan gerçeklerini görmesi uzun sürmez ve bu durum karşısındaki çaresizliğini şu şekilde ifade eder: *Hukuktan mahrum ahval-i âlemden habersiz müslümanların az da olsa, haklarını himaye etmeyi düşünmüştüm. Benim bu ümitlerim boşa çıktı* (23). Devranbek kısa bir süre içinde maddi birikimlerini tüketmiş, yaşamını sürdürmek için eşyalarını satacak hale düşmüştür. Avukatın kapısını çalanlar ya kaybettiği atının bulunmasını isteyen Huşbakt gibi saf; ya alacaklarının tahsili için dilekçe yazmasını bekleyen Rapoil gibi açgöz; ya da borçlarını ödeyemediği için kapısına gelen haciz memurlarını durdurmasını isteyen Egemberdi gibi ahmak adamlar veya kumarbaz kocasından boşanmak isteyen Mehrinisa gibi tiplerdir. İsteklerinde adaletten uzak bir tavır sergileyen bu insanlara, Devranbek yardımcı olamayacağını belirtir. Karşılığında; *konuşursun, konuşursun iş yapmazsın, çok aptalsın. Şimdi bir dilekçe yazıp ver. Avukat olmak kolay mı?* şeklinde suçlanır. Zihniyetin geriliği karşısında çaresiz olduğunun farkına vararak; *elbette dünyadan habersiz, ilimden kültürden habersiz kavimlerin hal ve ahvalleri böyle olur... Bunların içine ilim ve medeniyet nurları yakılıp, insan kıyafesine girmedikçe kendilerinin kapı kapı avare olmaları bir tarafa, benim gibi kendi yurduna halkına faydalı olmak isteyen kişilere de aklını kaybettirirler* kanaatini yazar mizahi bir üslupla aktarmaya çalışmıştır (24).

Avlani'nin **Pinak** adlı oyunu 25 Ocak 1925'te yayınlanmıştır. Bu eser, Kumarbaz Talip ile sarhoş Tursun ve Folat eke arasında; kumar ve içki düşkünlüğünün yarattığı felaketler üzerine yazılmış bir perdelik komedidir.

Biz ve Siz draması dört perdeden oluşmaktadır. Bu drama 28 Haziran 1923 yılında yayınlanmıştır. Konusu kısaca şöyledir. Kerimbay ile Cemalana, oğulları Kemal'i zengin bir adamın kızı ile evlendirmek isterler. Kemal kendisi gibi tahsilli olan Meryem'i sevmekte ve onunla evlenmek istemektedir. Kemal'in evlilik hakkındaki düşünceleri anne ve babasının geleneksel anlayışından çok farklıdır.

Bütün bir ailenin terbiyesi, saadeti evin reisi olan kadının elindedir (25). Kemal'in *yeni düzen isterim! Yeni hayat isterim!..* arzularını eski hayat tarzı ve düşünceleri galip gelir. Meryem ve Kemal'in intiharı ile oyun sona erer.

Portugaliya İnkılâbı Avlani'nin beş perdelik diğeri bir dramıdır. 22 Ocak 1921 yılında yayınlanan bu eseri diğerilerinden farklıdır. 5 Ekim 1910 yılındaki Portekiz halkının İngilizlere isyanını konu edinir. İngiliz tazyiki ve zulmünden dolayı ayaklanan Portekizliler bağımsızlığa kavuşmuş, kralları kaçmış ve cumhuriyet ilan edilmiştir (26). Avlani bu eserinde; *bütün kanımız ve canımız ile inkılâbı gerçekleştirmeye hazırız* (27) diyerek kendi dönemi ve yaşadıkları olaylarla ilgili mesajlar vermeye çalışmıştır.

Avlani'nin **İki Sevgi** adlı iki perdelik piyesi 1916 ya da 1917 yıllarında yazılmıştır. 1908 yılında Türkiye'de gerçekleşen Jön Türkler inkılâbına ithafen yazılan eserde, Nazım Beyin hürriyet ve toprak sevgisi anlatılmıştır. Nazım Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesidir. *Hürriyete kavuşmak kolay lakin onu elde tutmak bu hilekâr sevgiliyi yabancılardan korumak zordur fikri eserde verilmeye çalışılmıştır* (28).

Onlarca makale, ders kitapları, şiirler ve dört tiyatro eseriyle Özbek aydınlarının üstatlarından olan ve Türkistan halkının ilerlemesi yolunda çalışan Avlani'nin, bu konudaki düşüncelerini dile getirdiği **Vatanımı Sevmek** adlı makalesinden anlamak mümkündür (29).

Herkesin doğup büyüdüğü şehir ve memleket, o kişinin vatanı kabul edilir. Herkes doğup büyüdüğü yeri canından çok sever... Biz Türkistanlılar vatanımızı canımızdan çok sevdiğimiz gibi Araplar, kumlu sıcak çölleri, Eskimolar, şimal taraflarını en soğuk kar ve buzlu yerleri başka yerlerden ziyade severler. Eğer sevmeselerdi havası güzel, yaşaması kolay yerlere vatanlarını bırakıp hicret ederlerdi. Babalarımız:”Kişi yurtunda sultan bolgunça öz yurtunda çoban bol demişler. Resul-i Ekrem (s.a.v.) Efendimiz; “Hubbu'l-vatan, mine'l iman” demiş.

Vatan, vatan deye canım tenimden olsa revan,
Bana ne gam, kalur evladıma uy u vatanım
Gubara dönse gamım yok vücud zer-i vehm,
Çareki, özvatanım hakidür gor u kefenim.

Avlani ve zamandaşlarında bulunan vatan sevgisi ve ilerleme aşkı Sovyetler tarafından kısa bir süreliğine bastırılmaya çalışılmış, fakat “işgal edilmiş ama teslim olmamış, bir millet olarak millî birliğini korumuştur ve şair-yazarları, aydınları var oldukça korumaya devam edecektir.

Kaynaklar

1. Abduluahab; “Abdullah Avlani”, **Yaş Türkistan**, , nr. 59, 1934, Ekim, s. 26.
2. Uluğbek Dalimov; **İstiklal Fedaileri, İshakhan İbret**, 1994, Taşkent s. 6.
3. Begali Kasimov; **İstiklal Fedaileri, Abdullah Avlani**, II Cilt, 1998, Taşkent, I. Cilt

s.7.

4. Abdullah Avlani; “Tercüme-i Halim”, **Millî Uyanış**, Taşkent, 1993, s. 108-114.
5. Abdullah Avlani; **Mektep Gülistanı**, Taşkent, 1916, s. 2.
6. Begali Kasimov; **İzley İzley Tapganım**, Taşkent, 1993, s. 103.
7. Abdullah Avlani; **Edebiyat yahut Millî Şiirlerden**, I. Cilt, s. 87.
8. Abdullah Avlani; a.g.e. , s. 93.
9. Abdullah Avlani; a.g.e. , s.95.
10. Abdulvahab; a.g.m. , s. 27.
11. Abdullah Avlani; **Edebiyat yahut Millî Şiirlerden**, s. 98.
12. Abdullah Avlani; a.g.e. , s. 141.
13. Abdullah Avlani; a.g.e., s. 201.
14. Turan Cemiyetinin faal üyelerinden Nizameddin Hocaev bir müddet sonra sosyal demokratlarla yakınlaşmıştır. Daha sonra Azerbaycan’dan Mehmet Emin Efendizade’nin de katıldığı cemiyet “Türk Federalist” Fırkasına dönüşmüştür.
15. Bu nizamname 73 maddeden oluşur. Rusça yazılan nizamnamenin bir nüshası Cumhuriyet Hocalarının Melekesini Yükseltme Enstitüsündeki Avlani müzesinde bulunmaktadır.
16. Şuhret Rızayev; **Cedid Dramaı**, Taşkent, 1997, s. 55.
17. Begali Kasimov; **İstiklal Fedaileri, Abdullah Avlani**, II Cilt, 1998, Taşkent, I. Cilt, s.15.
18. Abdullah Avlani; “Bugünkü Özbek Vakitli Matbuatının Tarihi” **Türkistan Gazetesi**, nr. 295, 1924.
19. Abdullah Avlani; **İki Sevgi**, Taşkent, 1998, s. 2.
20. Begali Kasimov; **İstiklal Fedaileri, Abdullah Avlani**, II Cilt, 1998, Taşkent, I. Cilt, s. 185.
21. Begali Kasimov; **İzley İzley Tapganım**, Taşkent, 1993, s. 154.
22. A. Celalov, H. Ozganbaev; “Özbek Marifetperverlik Edebiyatında Vakitli Matbaatın Orni” Taşkent, s. 95.
23. Abdullah Avlani; **Advakatlık Asanmı?** , Taşkent, 1998, s. 135.
24. Abdullah Avlani; **Advakatlık Asanmı?** , Taşkent, 1998, s. 136.
25. Abdullah Avlani; **Advakatlık Asanmı?** , Taşkent, 1998, s. 214.
26. Abdullah Avlani; **Advakatlık Asanmı?** , Taşkent, 1998, s. 189.
27. Abdullah Avlani; **Advakatlık Asanmı?** , Taşkent, 1998, s. 191.
28. Begali Kasimov; **İzley İzley Tapganım**, Taşkent, 1993, s. 248.

29. Begali Kasimov; **İstiklal Fedaileri, Abdullah Avlani**, II Cilt, 1998, Taşkent, I. Cilt, s.55.